

ХВЕДІР СЕНГАЛЕВИЧ ЗОЛОТА ГРАМОТА

(Із споминів про 60-ті роки).

В селі Синиці, що на Канівщині простяглася над Россю довгою вузькою смужкою аж до Таращанської Січи, жили два діди: панотець Іван Петровський та титар Василь Парфеса. Похмурий, мовчазний, з гострим з-під сивих косматих брів поглядом панотець являв собою повну протилежність веселому, балакучому титареві.

Жили вони обидва в старій церковній хаті, мали невелику пасіку, городець і вічно правили в церкві: панотець правив, а титар дзвонив, запалював кадило, при чому замість ладану кидав пахучу замазку, якою бджоли шпаглюють вулики.

Ніколи діди не сиділи дурно, завжди що-небудь длубали: то на пащі, то щось зашивали в своїй старій одежі, при чому по черзі вживали єдині окуляри. І вічно балакали. Власне балакав титар, а панотець покрикує, перечить, стримує старого. Зрушливо сперечалися вони, хто з них старший. Ріжниця була не велика,—може рік, може два,—але тут ролю грав не тільки, мовляв, арифметичний принцип, але також і практичні наслідки. Припускалося, що старший помре раніше, а молодший і очі закрие померлому братньою рукою і поховає його дбайливо. Такий стан і користь померти раніш були принадні, і діди сперечалися.

Дідам було разом років із 160. Вони пережили своє покоління, пережили друге, розгубили родину, приятелів і були всім чужі на цьому світі, не могли ніяк ввійти в колію сучасности, нічим не цікавилися. Ніхто й ними не цікавився. Здається, тільки я один і заходив до дідів. Вони приймали мене медом з кислими огірками і розповідали мені про старовину. Найбільше-ж згадували про кріпацтво. Звичайно отець Іван тільки бубонів, а оповідав титар.

— Докучило те кріпацтво страшенно. Я був молодим хлопцем, коли воля вийшла. Було мені років із двадцять...

Вмішується отець Іван і переконує, що не більш як сімнадцять, мабуть, щоб йому раніш умерти. Погоджуються на вісімнадцяти.

— І то мені в'їлася в печінки тая панська влада. А вже батько наш та мати—так вони-ж, бідораки, поплакали та постраждали. Тут треба своє збіжжя збирати—кидай усе та йди на панщину. Тут у старшого брата діти маленькі, жінка слаба, але щось сказав він прикре,—та не окономові, а паршивому писарчукові,—беруть брата в москалі, пиши його душу на вічні поминки, бо з москалів немає вороття. Та що згадувати? Добре, що минулося, і ніхто з тих, що живуть на селі, окрім мене, не терпів того тягара. А тут і чутки немає про волю. Ходили, припустимо, байки, та хто їм віри йняв тим байкам. Возив я одного разу—послали мене з окономії—якомусь панкові до Таращі вівсяну солону для корови та гречану полову для поросят. Ну, от як скидав я йому те все, він спочатку спитав мене, чи не чути в нас у Синиці чого, а потім і натякнув, що щось буде чути через місяць про волю. Я й додому їхав, про ті слова панкові згадував і батькам удома розказав, але так воно й минулося. Аж згодом—не вгадав панок таки: через п'ять

тижнів трапилось!—возили ми гній на панське поле. Ну, привезли, розкидаємо. Коли біжить з окономії конем отаманчук, той, що коло підвід їздить. Прибіг, скочив з коня, сміється, співає. „Кидайте,—каже,—хлопці, до стобіса воли й вози! Останній день робите! Воля вийшла!“ А далі впав знов на коня та й побіг другим сповіщати. Не знаємо, що й робити: одні скидають гній, інші так стоять. Але дядько Омелько й каже: „Хто його зна, може й так, а може й не так. Багацько побрехеньок про тую волю ми чули, дивіться, як-би ще якогось лиха не вийшло. Гайда, хлопці, кінчайте роботу по-господарськи, як належить, та вернемо в село, то й будемо знати“. Так ми й зробили. В'їздимо в село, аж там усі люди біжать до церкви. Кричать до нас: „Покиньте до стилої матери! Годі вже! Наробилися!“ Тут ми таки все й покидали—вже дядько Омелько сам худобу порозпрягав і позаганяв. В церкві і під церквою людей-людей!.. Всі! Прочитали таки їх батько туя бамагу. Мало хто, правду кажучи, розібрав, про що там говорилося, а потім і виявилось, що...

На цьому місці завжди отець Іван гримне, бувало, на титаря, титар і змовкне.

Почалась революція, безлад пішов, непорядки—зовсім діди розгубилися, опустилися. А як закотилася пошесть та почали ховати по десять душ на день, приходять до мене дід Василь та й кличе до себе. На моє запитання, чи не слабій часом панотець, оповідає, що не слабій, але має до мене якусь справу. Приходимо. Отець Іван, як завжди, привітно здибав, але-ж зараз-таки закликає мене до церкви—в якійсь пильній справі. Пішли ми втрьох—і дід Василь з нами. Церква в дідів старовинна, в записках показано, що будувати почато її 1705 року. „Разом з Петербургом!“—любить говорити панотець. І повинно-б бути в ній речей всіляких старовинних багато, якби не своєрідна старанність дідів до церкви: все-то вони малювали та вилискували і старе все нищили, заміняючи новим. Нещодавно дід Василь стару полотняну ризу, руками шиту й гаптовану, продав за карбованця „на латки“, а фігуру „Івана Воїна“ порубав на вугілля до кадила, „бо лице було таке, як у віспі“.

Одчинив отець Іван церкву, ввійшли ми, і зараз знов зачинив на засув. Потім пішов отець Іван у вітвар і виніс щось завинене в хустині.

— Такі тепер часи,—каже отець Іван і не обрубує, як завжди, але спокійним, урочистим голосом,—часи непевні, розбишацтво, стрілянина, пошесть—все може бути, всього треба сподіватись. Та й старій-же я до того... Тут справа одна. Як то волю народові дав цар Олександр, і вже тоді таки незадоволення пішло. Балакали, що не всю волю дано, що сховано волю од народу. Казали про якусь „Золоту Грамоту“, що її заховано, а хто сховав—невідомо. Може й сам цар озирнувся. Шкода йому стало влади своєї, то й забрав її назад... За те саме, казали, і вбито його потім. А, може, сховали пани та попи, як кажуть люди, та царя тільки даремно покарано. Не знаю. Пам'ятаю тільки, що третього дня, як після наказу прочитали були маніфест про волю в церкві,—з криком прийшли люди до нашої хати і ганьбили батька всякими словами. Кричали, що він волю сховав, вимагали, щоб він показав царську „Золоту Грамоту“. Батько і клявся, і божився: не помогло! Повели старого до Роси топити. І були-б утопили. Та на щастя над'їхав його таки, Василів, батько. І оборонив, царство йому небесне. Після волі зараз-таки бунт був польський і їх розбито, і одбирали в них також якусь „Золоту Грамоту“—чи та сама, чи яка инша, не знаю. Знаю, що як тому бунтові бути, стояли в нашій хаті батьківській польські повстанці, а потім стояло військо московське. Хутко батько помер, я заступив на парафію. І от, перебираючи батькові папери, знайшов я справді „Золоту Грамоту“.

Од кого вона лишилася—чи од Поляків, чи од війська московського—хто його знає,

— От і так. Сховав я тую грамоту. Сами гаразд знаєте, які суворі часи були за царя Олександра III та другого! Боявсь. І порадитись ні з ким було. Мучить і гнітить мене одна думка: може, справді, заховав небіжчик батько од народу дорогоцінну „Грамоту“ і став зрадником? І мене зрадником зробив, бо не сказав мені нічого. А я зрадицтво те продовжую. І гидко мені, і соромно. А найбільше перед останнім моїм приятелем, оцим—о дідом Василем. А ще я думаю... але, може, думка моя пуста і непотрібна... З'явилися тепер різні партії і кожна свою відозву видає. І одна між ними лайка й сварка. Може, ця „Грамота“ що допоможе? Може, й добре, що я її заховав аж до цього часу? Подивіться, будь ласка, і порадьте.

І сів знесилений та покірний, чекаючи суду над собою.

Розгорнув я стару линулу хустку, скільки аркушів старого поживклого паперу і нарешті показалася:

„Грамота Сельському Народу. Разом з Польщею и Литвою підняв-шись протывъ Московського панування, щобъ добути вичну свободу и щасльву долю цилои нашої країны, заявляемъ передъ Богомъ, цилымъ свитомъ и народомъ, що другого щастія не жадаемъ для дорогогй нашої країны и не вышоукоуемъ его нигде бильше якъ тильки въ воли, свобо-ди, ривности и щастіи всихъ мирянъ, якоибъ вони виры и стану не булы. А жадаючи наибильше щастія сельского люду на вични часы по-становляемъ:

- а) Сельскій людъ въ селахъ и хуторахъ паньскихъ и казіонныхъ, однодворци, чиншовыки, и такъ дальше, видъ сіюго дня вольны, свободни и ривни въ правахъ другимъ обывателямъ країны.
- б) Мажуть и мають право переходыты зъ мисья на мисья до спо-добу и нихто имъ въ тому перескожаты не буде.

в) Можуть и мають право оучитись вувсякихъ школахъ и буты въ краіовой служби нарівни зъ другымы обывателямы краіны.

г) Разомъ съ другымы мають право выбераты зъ помежъ себе выборныхъ до судивъ, радъ и оурадивъ сельськихъ, повитовыхъ, земськихъ и наивыщихъ народныхъ.

д) Будуть судытысь и правытысь нарівни зъ другымы, тильки своими судами и властымы, зложенными зъ выборныхъ, мающихъ стерэгты святой справидливости, законивъ и безпечности особъ и добуткивъ кожного.

е) Подати народни, земськи повинности и людей до народного війська будуть даваты тильки за постановою и дозволеніемъ наивышдой краіовой рады, зложеною зъ выборныхъ видъ цило краіны.

ж) Земли орни, сыножати и садыбы паньски и казіонни, котори за чиншъ або за видробитки, або на выкупъ держали селяне, будуть видъ сіюго дня на вични часы власнистею кожного хозяина безъ жадной за нихъ платы. Дидычи за ци ихъ земли будуть маты плату зъ народніого скарбу.

з) О надили землею сельскихъ людей, котори доси еі не малы, якъ будныки, бобыли, халупныки, двирски люде, і т. д. постановытъ въ слухнымъ часы наивыща краіова Рада.

и) Однодворци и чиншова шляхта будуть маты на вичну власнисть нарівни зъ селянамы земли садыбной и грунтової зъ земель паньскихъ, де буде еі доволи за плату зъ народніого скарбу, або зъ коронныхъ земель.

і) Сельскимъ священникамъ православнымъ опричъ церковной земли, назначаемъ плату грішмы, щобъ тильки не потребовалы вони видъ люду платы за духовны послугы, а скільки пріидеться платыты всякому священникови скаже наивыща краіова Рада.

к) Окроме всіого сказанного, кожному хто підійметься оружно зъ нами противу московского пановання, або здоровъ выиде, або зостанеться раннимъ, наділятъ наинемъ шість мургівъ земли и садыбу, въ земляхъ коронныхъ, або досмертну плату зъ народніого скарбу.

л) Сельскому людови надаючи выще просказани права вольности, обывательской ривности всихъ передъ кожнымъ и земської власности, ручаемъ и вично обицаемъ свободу правъ виры якои хто прыдержується и оуживанія своеи мовы въ школахъ, судахъ и другихъ земскихъ росправахъ.

Все выше пысане, оглашаючи сельскому людови Подоля, Воляния и Оукраины, захованье и оборону правъ, наданыхъ цюю грамотою, прысигаемъ передъ народомъ, цылымъ свитомъ и Всемогушимъ Богомъ. Въ Господне попеченіе виддаючи долю народа, которому вичного добра жадаемъ о цю грамоту виддаемъ до Волостной Управи на кожную волость. Тымчасова Народніа Старшина¹.

Під „Грамотою“ восьмикутня печатка у вигляді зірки з білого паперу, в середині її — червоного кольору п'ятикутники: один угорі, два під ним насподі; у верхньому польський герб (одноголовий орел), в лівому спідньому литовський (кіннотчик), в правому спідньому — архангел Михаїл. Навкруги гербів польський напис: Rząd Tymczasowy na Rusi, а навкруги напису обведено червоною смужкою. „Грамоту“ друковано на товстому жовтавому папері золотими літерами, писано церковно-слов'янським

письмом, мовою українською, правописом російським. Вгорі, між верхніми

¹ Такий-же самий текст „Грамоти“ було надруковано р. 1907 в статті П. Стебницького „З Архіва Д. Л. Мордовця“ в „Україні“, стор. 308—310, а також у львівській „Ілюстрованій Україні“ р. 1913, № 23, стор. 6, в статті О. Назарієва.

14 рядками, образ Ісуса Христа із сферою в лівій руці, права піднята вгору.

Уважно й мовчки вислухав отець Іван всі пункти „Грамоти“, видимо, хвилюючись, і чекав мого слова. Я заспокоїв його, сказавши, що цю грамоту випустили Поляки, що грамота мала на меті скинути панування московське, але народ український за ними не пішов, через що зрадицтва в його вчинку немає ніякого, що сучасні відозви зовсім інші і що „Золота Грамота“ має тепер значіння тільки як старовина. Я раая оддати її мені, а я передам куди слід.

Отець Іван цілком заспокоївся. Що-ж до того, щоб передати „Грамоту“ до музею, сказав: „Я подумаю“. І заніс назад у вітвар.

Ще з більшою увагою слухав читання „Грамоти“ дід Василь. Очевидячки, вона йому сподобалася і він за мною повторяв весь час: „Перед господом богом... Так, так. А перед ким-же присягатися, як не перед ним?! А ті люди, що зовсім не мали землі... таки не мали, так і пропадали... Так... так...“

Але коли я прочитав на печатці польський напис, дід здивовано спитав: „А це по-якому?“ А коли довідався, що по-польськи і що Поляки й „Грамоту“ всю писали, то плюнув, почав був лаятися, але згадав, що ми в церкві, та затулив рота рукою.

З церкви знов зайшов я до дідів. Ніколи дід Василь так багато і з таким захопленням не оповідав, як цього разу. Прочитана тільки-но „Грамота“ зворушила в нього спомини про польське повстання і тільки про це він тепер розповідав.

— А як-же! От тут таки в нашому лісі і стояли. Й по інших селах та лісах. От у Бороданях також. Не багато. Та все більш двірські люди, шляхта, ляшки; а щоб нашого народу, мужицького, так, здається, не було серед них і жодної людини. І такий пустий нарід! Які вони вже там вояки! Так більше погуляти, випити та похвалитися. А вже боягузи! В Бороданях хата така була, де вони що-вечора сходилися та піячили. Ну, от нас кілька хлопців зібралось та як крикнемо під вікнами! Де що поділось! Як не повискакують наші панки! Шаблі коло ніг теліпаються, а сами ходу до лісу! Ліс той і тепер стоїть. „Панський Зад“ прозивається. Ну, так у той ліс і тікали. А позиція їхня, там де вони стояли до бою,—оттут зараз починалася за Синицею, за городами, так ярмом стали вони аж до „Луки Ківшовацької“, де тепер цукроварня. Ну й стояли. І там також гульня та співи. Якось воно не йде: таке діло почали та задумали, а тут гуляють та танцюють. Ну, одначе не довго. Прийшли москалі та позаймали ті села, де раніш стояли польські повстанці: нема вже, бідоракам, ходу, пішли на позицію. Та хутко й позицію здали. Тут допоміг москалям один таки з нашого села: провів їх ярами та лісками в тил... Ну, й забрали ляхів, як у мішок. Попостріляли трохи ті відти, а ті відти, набили ляхів купу чималу, а решті руки пов'язали та й погнали до Київa. А тому чоловікові, що провів москалів, мандадь дали й грошей щось там. Таке то було діло.

— Та ще яка кумедія скоїлася, та з таким-же чоловіком, що ніхто і сподіватись не міг! Як там тая стрілянина розпочалася так опівдні, а ввечері й одного повстанця польського на позиції вже не було. Порозбігались, кому пощастило. І так до нашого села бігли, тільки не затримувались тут, бо знали, що стоять москалі. І вночі вже тихо стало, ніби нічого й не було. Одходить вже й думка про повстання.

— Ночував я надворі, під повіткою. Забрехали пси. Йде хтось у ворота. „Хто такий?“—питаю. Так ніби по-польському одказало: „А де тут піп жие?“—„Тут,—кажу,—недалеко. А чого треба?“—„Проведи,—каже,—

мене, сину, до його“. І дає мені гроші в руку. Ну, веду. Товстий такий, старий пан, вуса такі довгі. Привів я до них таки, до батьошки. „Я,—каже,—лікар із Квіток, що коло Корсуня, на назвисько Тритшель¹. Привезли мене,—каже,—тут до слабого в одне село—забув, як прозивається, ба-чите!—та коні мої,—каже,—десь поділися“. І ні до якого слабого його не кликали, а просто був за лікаря в повстанців та й утік разом з ними. Посидів лікар до ранку, а там запріг я одного нашого коня, а другого батюшкового та й одвіз аж до Квіток. От такі-то були повстанці!

— А на тому місці, де позиція стояла, так з лівого боку росте ліс, Турчин прозивається. І тоді він ріс. От у той ліс найбільше повстанців утікало. І там їх москалі ловили й розстрілювали. Прив'яжуть до дуба та й розстрілюють.

— От уже не хутко після того повстання заїхав знов сюди пан-дідич Браницький. Він ще перед повстанням виїхав ніби-то за кордон. Приїхав, кажу, знов. Ну, походив по Турчиновому лісі, поклав хату там для вартівника і заборонив у лісі полювання. „Жебе нік не струляв. І я не бенде. Щоб там, де пролито святу кров повстанців, щоб ніяка кров не проливалася!“ І справді: усюди полювали з гончаками, з хортами, а в Турчиновому лісі ніхто й не випалить. Зимою для кіз снопи вівса, копички сіна по лісі стоять, для зайців—морква, буряки купами, корита з вівсом. І ніякого вбивства! Ще й чоловік був такий, що всього того наглядав і прозивався той чоловік—„зайчопас“. І хата йому була в лісі, і гроші йому платили з окономії. А ті дуби, що повстанців під ними розстрілювали, звелів Браницький обкопати, а де кулі в дубах позастрагали, дощечки звелів начіпляти. Ми, бувало, хлопцями, зробимо дірку в дубі свердлом, встромимо кулю і до пана: ось знов такий дуб, як ви, мовляв, шукаєте! Дасть карбованця і скаже також обкопати. А як дізнався—дуже гнівався: „свиня хлоп“,—каже.

Перед смертю довелося мені ще раз побачити дідів. Дід Василь уже лежав, а отець Іван ще бадьорився, але його розбирало. Повів він мене до церкви, вдарив три поклони перед престолом—чи не в-останнє!—промайнуло мені в голові,—і виніс з вівтаря „Золоту Грамоту“.

— Одайте її,—сказав отець Іван,—кому треба... А мені вже, мабуть, вона не знадобиться!.

Даремно діди-побратими сперечалися, хто з них старший та хто раніш помре. Обох дідів поховали чужі люди в один день за часів великої пошести висипного тифу 1920 року.

¹ Лікар Генрих Тритшель, батько проф.-медика київського університету, помер у 90-х роках.